

Radosław Pawlik

Materiały źródłowe do dziejów Kaszubów i ich kultury w zespole Sąd Nadworny Księstwa Szczecińskiego w Stargardzie

Acta Cassubiana 18, 221-250

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Radosław Pawlik
Szczecin

Materiały źródłowe do dziejów Kaszubów i ich kultury w zespole Sąd Nadworny Księstwa Szczecińskiego w Stargardzie*

W zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie przechowywanych jest około kilkudziesięciu zespołów archiwalnych o dużej wartości badawczej dla dziejów Kaszubów i ich kultury. Zostały one już omówione w innym miejscu, dlatego nie będziemy poświęcali im więcej uwagi¹. W poniższym tekście główną uwagę skupimy na zespole archiwalnym, którego materiały w swoich badaniach wykorzystywało tylko bardzo wąskie grono badaczy zachodniopomorskich – Sądzie Nadwornym Księstwa Szczecińskiego w Stargardzie (Stargarder Hofgericht).

Dla interesującego nas w tym opracowaniu okresu książęcego najważniejszym zespołem archiwalnym przechowywanym w szczecińskim archiwum jest Archiwum Książąt Szczecińskich (Herzoglich Stettiner Archiv). W dużym uogólnieniu zawiera on materiały archiwalne wytworzone przez centralne organy zarządu księstwem szczecińskim, w tym zwłaszcza kancelarią z kancle rzem na czele, wspierającą działania księcia w polityce zewnętrznej i wewnętrznej. Z tym urzędem od 1494 aż do 1575 roku związany był utworzony przez

* Artykuł powstał w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza* (umowa nr 0059/NPRH3/H11/82/2014).

¹ O źródłach do dziejów Kaszubów w Archiwum Państwowym w Szczecinie zob. R. Pawlik, *Źródła do dziejów Pomorza w zasobach Archiwum Państwowego w Szczecinie*, [w:] *Kaszubi w Szczecinie. Działalność szczecińskiego oddziału Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w latach 2011–2012*, red. K. Kozłowski, Szczecin 2012, s. 121–133. Informacje o zespołach archiwalnych umożliwiających podjęcie badań nad interesującą nas problematyką znajdziemy również w edycji źródłowej: *Źródła do kaszubsko-polskich aspektów dziejów Pomorza Zachodniego*, pod red. B. Wachowiaka, T. 1. *Pomorze Zachodnie pod rządami książąt plemiennych i władców z dynastii Gryfitów (990–1121–1637–1648/53)*, wyd. Z. Szultka; T. 2. *Pomorze Zachodnie w państwie brandenbursko-pruskim (1653–1815)*, wyd. Z. Szultka; T. 3. *Pomorze Zachodnie w XIX i początkach XX stulecia (1815–1918)*, wyd. W. Stępiński; T. 4. *Pomorze Zachodnie w okresie traktatu wersalskiego po klęskę III Rzeszy w 1945 r.*, wyd. E. Włodarczyk, Poznań-Gdańsk 2006.

księcia Bogusława X (1474/1478–1523) Sąd Nadworny Księstwa Szczecińskiego, który pełnił funkcję najwyższej instancji sądowej w państwie Gryfitów. Materiały procesowe wytworzone i zgromadzone przez tę instytucję zachowały się do naszych czasów w stosunkowo dobrym stanie. Jego spuścizna aktowa licząca 8999 jednostek archiwalnych z lat 1494–1738, podobnie jak materiały zgromadzone w zespole Archiwum Książąt Szczecińskich zaliczyć należy do najstarszej i najcenniejszej części zasobu Archiwum Państwowego w Szczecinie.

Omawiany zespół archiwalny nigdy nie cieszył się większym zainteresowaniem badaczy dziejów Pomorza Zachodniego w XVI–XVIII stuleciu, gdyż historycy wykorzystywali zgromadzone w nim bogate materiały źródłowe raczej tylko sporadycznie. Sytuacja ta dziwi zwłaszcza z tego powodu, że mają one niewątpliwie ogromne znaczenie dla prowadzenia badań o charakterze gospodarczym i społecznym nad rodami szlacheckimi Pomorza Zachodniego w okresie książęcym (do 1637/1653) oraz w czasach brandenbursko-pruskich (1648/1653–1815). Przyczyn tego stanu rzeczy wydaje się, że jest co najmniej kilka. Spuścizna szczecińskiego archiwum książęcego jako materiały wytworzone i zgromadzone przez główne organy państwa cieszyły się ze zrozumiałych względów większym zainteresowaniem badaczy. Po drugie mogło się to wiązać z brakiem zrozumienia dla wartości badawczej materiałów wytworzonych przez szczeciński sąd nadworny. Inną przyczynę stanowić mogły niemałe trudności nie tylko w odczytywaniu dawnej rękopiśmiennej dokumentacji aktowej, ale też nieznanomość mechanizmów funkcjonowania interesującej nas instytucji aktotwórcy, przez co poznanie treści nierzadko dość obszernych poszytów spraw sądowych może stanowić nie lada wyzwanie.

W okresie wczesnofeudalnym władza sądowa na Pomorzu należała do księcia, który wykonywał ją osobiście na okresowych rokach podczas objazdu kraju lub powierzał jej wykonanie urzędnikom odpowiedzialnym za zarząd terytorialny państwa, tj. kasztelanom. Od połowy XIII wieku, w związku z rozwojem stosunków feudalnych, w tym immunitetu sądowego i ekonomicznego, *privilegium fori*, z wyłączeniem stanu rycerskiego z sądów kasztelańskich oraz recepcją prawa niemieckiego, władza sądownicza książąt pomorskich została poważnie uszczuplona. W niższych instancjach sądownictwo sprawowane było przez rady i ławy miejskie, landwójtów ziemskich, a także przez instytucje kościelne. Wyższe natomiast było w dalszym ciągu zarezerwowane dla władcy, który podobnie jak wcześniej wykonywał je osobiście podczas roków. W ciągu XIV stulecia w wyniku ograniczenia władzy książęcej przez stany i te prerogatywy księcia jako najwyższego sędziego uległy ograniczeniu. Przyczynił się do tego w sposób znaczący m.in. wykup praw książęcych do sądownictwa przez poszczególne miasta pomorskie².

² P. Gut, *Procesy archiwootwórcze akt sądowych z pruskiej prowincji Pomorze (do 1945 r.)*,

Ustalony w XIII–XIV wieku ustrój wymiaru sprawiedliwości został zreformowany dopiero za rządów księcia Bogusława X (1474/1478–1523), który w miejsce osobistego udziału władcy w jurysdykcji sądowej powołał sąd nadworny dla całego księstwa pomorskiego (części szczecińskiej i wołogoskiej). Spełniać miał on rolę najwyższego sądu w księstwie.

Pierwsze wzmianki o istnieniu instytucji sądu nadwornego pochodzą z lat 80. XV stulecia, kiedy posiedzenie radców i księcia w sprawach prawnych i rozstrzyganiu sporów posiadało status sądu najwyższego w księstwie pomorskim (Oberhof) i nazywane było sądem nadwornym (Hofgericht). Przywrócona została wówczas pozycja księcia jako najwyższego sędziego w państwie oraz jego wpływ, choć w dalszym ciągu mocno ograniczony na partykularne sądownictwo, głównie w miastach³.

Właściwy sąd nadworny został powołany jednak dopiero w 1494 roku⁴. Zwrócić uwagę należy na to, że w początkowym okresie działalności sąd nie od razu stanowił ściśle sformalizowaną instytucję wymiaru sprawiedliwości, lecz tylko element współpracy radców dworskich, kanclerza i księcia. Rozwiązanie tego typu nawiązywało bezpośrednio do wzorów wypracowanych na dworach cesarskim i poszczególnych księstwach Rzeszy⁵. Pierwsze szczegółowe wiadomości o pomorskiej organizacji sądu nadwornego pochodzą dopiero z czasów następców Bogusława X, kiedy kraj został podzielony na dwa władztwa – szczecińskie i wołogoskie. Sąd nadworny jako jeden z organów zarządu nad państwem został wymieniony po raz pierwszy w ordynacji dworskiej (Hofordnung) wydanej przez księcia szczecińskiego Barnima XI Pobożnego (1532–1569) w 1541 roku⁶. Wymieniają go również ordynacje z 1551 i 1556 roku⁷.

[w:] *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości w służbie państwa i obywateli. Materiały III Krajowego Sympozjum Archiwalnego Łódź, 4–5 września 2001 r.*, pod red. J. Baranowskiego i Urszuli Zarzyckiej-Sutter, Łódź 2001, s. 138–139.

³ M. Spahn, *Verfassung- und Wirtschaftsgeschichte des Herzogthums Pommern von 1478–1625*, Leipzig 1896, s. 3–8; J. Walachowicz, *Landwójtostwo na Pomorzu Zachodnim. Kształtowanie się zarządu terytorialnego w dobie pokaszteleńskiej*, Poznań 1969; K. Ślaski, B. Zientara, *Pomorze Zachodnie w dobie rozwijającego się feudalizmu (1124–1464)*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, Poznań 1969, t. 1, cz. 2, s. 144–146 i 235.

⁴ P. Gut, *Procesy archiwotwórcze*, s. 138; idem, Akta wymiaru sprawiedliwości do 1945 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie, *Szczeciński Informator Archiwalny*, nr 14/15, 2002, s. 48.

⁵ P. Gut, *Die Hofgerichte in Stettin*, [in:] *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte-Personal-Probleme der Forschung*, hrsg. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 275; H. Koch, *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter im Zeitalter der Reformation*, Greifswald 1939; L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński Sąd Nadworny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XII, 1965, z. 1, s. 107.

⁶ F. Hasenritter, *Die Pommersche Hofordnungen*, „Baltische Studien”, AF Bd. 39: 1937, s. 172.

⁷ Tamże, s. 162.

Za rządów księcia Bogusława X sąd nadworny obejmował swą kompetencją całe państwo pomorskie, a po ponownym podziale księstwa w 1532 roku tylko obszar księstwa szczecińskiego. W okresie książęcym stałą siedzibą omawianego urzędu był Szczecin. Po podziale Pomorza w 1653 r. elektor brandenburski przeniósł sąd do Kołobrzegu, skąd trafił w 1669 do Stargardu, a w 1739 powrócił do Szczecina.

W świetle przepisów z 1569 r. w skład sądu nadwornego obok osób księcia i kanclerza wchodziło również trzech radców sądowych (Gerichtsräte), wywodzących się z radców dworskich (Hofräte). Według wcześniejszych przepisów ordynacji dworskiej z 1541 r. wymiarem sprawiedliwości zajmowało się czterech uczonych radców (gelehrte Räte).

Sąd nadworny do czasu wyodrębnienia się z kancelarii książęcej, był stale przeciążony. Sytuacja ta rodziła krytykę książęcego wymiaru sprawiedliwości przez stany pomorskie. Główną z przyczyn opóźnień w orzecznictwie i w przygotowywaniu dokumentacji procesowej był brak właściwego personelu. Nierzadko się bowiem zdarzało, że radcy książęcy zajmujący się sprawami procesowymi kierowali byli przez księcia do innych ważniejszych w danym momencie zadań⁸.

Poważną zmianę w tym zakresie wprowadziła dopiero nowa ordynacja sądowa z roku 1569, która wyznaczała trzech stałych radców dworu – sędziów. Ponadto w skład personelu sądu wchodził: protonotariusz, sekretarz, pisarze sądowi, kopiści, woźny i posłańcy.

Do całkowitego wyodrębnienia się instytucji sądu nadwornego i jego archiwum z kancelarii książęcej doszło faktycznie jednak dopiero w 1575 roku. W ordynacji dworskiej księcia szczecińskiego Jana Fryderyka (1569–1600) zapisano, że sąd nadworny stanowi odrębny urząd książęcy, wykonujący w imieniu władcy jurysdykcję wobec poddanych⁹.

Na czele urzędu w świetle przepisów z 1569 i 1575 roku stał książę lub w jego imieniu prezydent sądu (Hofgerichtpräsident), który wykonywać miał w imieniu władcy prawo orzekania. W praktyce urząd ten nie wszedł w życie i funkcję zastępcy księcia w dalszym ciągu sprawował kanclerz. Kolejnym nowym urzędnikiem był zarządca sądu (Hofgerichtverwalter), do którego zadań należało codzienne kierowanie instytucją i sprawami w nim prowadzonymi¹⁰. W początkowym okresie urząd odpowiadał za kierowanie kancelarią sądową.

⁸ P. Gut, *Die Hofgerichte...*, s. 276.

⁹ R. Petsch, *Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns im siebzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1907, s. 99–100.

¹⁰ Mimo przejścia przez przewodniczego sądu wielu obowiązków spraw, to kanclerz był obarczany szeregiem *spraw z zakresu sądownictwa prawie do końca lat osiemdziesiątych XVI stulecia* (L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd...*, s. 110).

W miarę jak sąd przekształcał się coraz bardziej w odrębny organ państwowy, stanowisko zarządcy zyskiwało na znaczeniu. Na przełomie XVI i XVII urzędowi temu przypisano stanowisko radcy nadwornego.

W skład sądu wchodziło jeszcze trzech radców dworu (Hofräte), którzy pełnili rolę asesorów sądowych. Do ich głównych obowiązków należało ferowanie i uzasadnianie wyroku oraz jego ogłoszenie. Tworzyli oni kolegium sędziowskie. Liczba tych ostatnich zwiększona została do czterech w 1613 roku, z których dwóch miało wywodzić się ze stanu szlacheckiego, a dwóch z mieszczańskiego i posiadać tytuł doktora dekrétów. W skład personelu sądu wchodziłi ponadto referendarze¹¹.

Sąd nadworny uzyskał w tym czasie również samodzielną kancelarię sądową (Ratstube), składającą się z protonotariusza, sekretarza i kopisty. Ostatni urzędnicy byli odpowiedzialni za przygotowanie dokumentacji procesowej.

Zgodnie z ordynacjami z 1569 i 1575 r. kancelaria sądowa działała w zasadzie w sposób permanentny, bowiem posiedzenia kolegium radców odbywały się w każdą środę i w czwartek. Wyroki i orzeczenia wydawane były podczas roków (Gerichtstage, Rechtstage). Tych ostatnich wyznaczono sześć w ciągu roku, trzy z nich miały status posiedzenia zwykłego, a trzy uroczystego. Podział ten wynikał z faktu, że na rokach uroczystych ogłaszano wyroki i orzeczenia w skomplikowanych i ważnych postępowaniach sądowych, zwłaszcza w sprawie sporów lennych, procesów karnych o zakłócenie porządku publicznego¹².

Książęcy sąd nadworny był urzędem pierwszej instancji w sprawach tzw. szlachty zamkowej (Schlossgesessene Adel), a także innych osób i przedmiotów uprzywilejowanych, natomiast w instancji drugiej, apelacyjnej stanowił w sprawach rozstrzyganych przez sądy miejskie (Stadtgerichte) wobec mieszczaństwa, sądy zamkowe (Burggerichte), ziemskie (Landgerichte) i landwójtowskie (Landvogteigerichte) wobec szlachty lennej oraz sądy patrymonialne (Patrimonialgerichte) w domenach książęcych i dobrach szlacheckich wobec ludności wiejskiej¹³.

Zapoczątkowane przez księcia Bogusława X reformy sądownictwa w księstwie, których celem było jego zreorganizowanie i ujednolicenie, doprowadziły tylko do uzyskania częściowo zamierzonych rezultatów. Nadal utrzymała się wielorakość sądów o krzyżujących się kompetencjach. Pewne korzystne wyniki przyniosły działania tego samego władcy w sprawie wykluczenia własności sądów obcych dla spraw pomorskich. Po pierwsze ograniczono działalność konkurujących z jurysdykcją państwową sądów kościelnych. W 1498 r. książę

¹¹ R. Petsch, *op. cit.*, s. 104.

¹² P. Gut, *Die Hofgerichte*, s. 280.

¹³ F. Hasenritter, *op. cit.*, s. 172.

wyjednał w Rzymie zakaz odwoływania się duchownych poza granicami kraju, a więc do Stolicy Apostolskiej¹⁴.

Sąd książęcy nie stanowił jednak najwyższej instancji dla mieszkańców księstwa, gdyż strony mogły korzystać z prawa do odwołania się do orzecznictwa sądownictwa cesarskiego, przede wszystkim do działającego od 1495 r. Sądu Kameralnego Rzeszy (Reichskammergericht)¹⁵. Pierwsze apelacje od decyzji sądu terytorialnego pomorskiego następowały już po ustaleniu nowej organizacji sądownictwa w pierwszej połowie XVI stulecia. Powodów takiego stanu rzeczy było co najmniej kilka. Pomorska szlachta, występując w pierwszej instancji przed książęcym sądem nadwornym, korzystała w całej rozciągłości z prawa do apelacji do Sądu Kameralnego Rzeszy. Innym istotnym powodem dużej ilości apelacji była stosunkowo słaba władza sądowa księcia pomorskiego zwłaszcza w pierwszym okresie konsolidowania się instytucji sądu nadwornego, a co za tym idzie, nie zawsze skuteczna egzekucja wyroków, co zmuszało szlachtę pomorską do szukania innej drogi wymiaru sprawiedliwości. Ponadto szlachta występująca zarówno w roli powoda, jak i pozwanego nadużywała często prawa do apelacji od wyroku sądu nadwornego w nadziei na uzyskanie korzystniejszego dla siebie rozwiązania bądź żeby odwlec wykonanie niekorzystnego dla siebie wyroku¹⁶.

Kolejni władcy pomorscy próbowali przeciwdziałać wykorzystywaniu i nadużywaniu możliwości apelacji do Sądu Kameralnego Rzeszy, przez uzyskanie od cesarza przywileju *privilegia de non appellando* w 1544 i 1606 r.¹⁷ Książę szczeciński Barnim XI uzyskał ograniczenie apelacji do kolegium cesarskiego dla spraw o wartości sporu do 300 guldenów, a książę szczeciński Bogusław XIII (1603–1606) do 500 guldenów wartości przedmiotu sporu. Stan ten utrzymał się do śmierci księcia Bogusława XIV (1620–1637).

Sąd nadworny swoją kompetencją obejmował początkowo całe państwo pomorskie, a od 1532 r. tylko księstwo szczecińskie¹⁸. Stan ten utrzymał się po

¹⁴ M. Szaniecki, *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego*. Część II: 1478–1848, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 8, 1956, z. 1, s. 120–121.

¹⁵ P. Gut, *Die Hofgerichte...*, s. 279. W Archiwum Państwowym w Szczecinie znajduje się znaczna część zasobu akt będących fragmentem zespołu archiwalnego, który pod nazwą Akta Sądu Kameralnego Rzeszy był do 1925 r. przechowywany w Wetzlar. W okresie międzywojennym zespół ten został podzielony między ówczesne archiwa krajowe. Jeden z jego fragmentów, ściśle związany z dziejami Księstwa Pomorskiego, został przekazany do szczecińskiego Staatsarchiv.

¹⁶ L. Turek-Kwiatkowska, *Akta Sądu Kameralnego Rzeszy w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Szczecinie*, Archeion 39: 1963, s. 142–143.

¹⁷ H. Koch, *op. cit.*, s. 58.

¹⁸ Księstwo Wołoskie obejmował swoją kompetencją Sąd Nadworny w Greifswaldzie. Ukształtował się on w pierwszej połowie XVI w. jako sąd krajowy dla księstwa wołoskiego,

wymarcu wołoskiej linii dynastii Gryfitów i objęciu władzy przez Bogusława XIV. Również w 1642 r. okręgiem działania sądu pozostało księstwo szczecińskie. Z kompetencji sądu wyłączone było natomiast władztwo biskupów kamińskich, które posiadało od połowy XVI wieku swój własny sąd nadworny.

Szczególnie interesująca nas w poniższym opracowaniu ziemia lęborska oraz bytowska, mimo że były lennem dynastii Gryfitów, to nie były objęte jurysdykcją sądu nadwornego, gdyż sądownictwo apelacyjne na tych obszarach leżało w kompetencji sądów króla polskiego i kanclerza księstwa szczecińskiego¹⁹. Spory z ziemi lęborsko-bytowskiej jak wiadomo rozstrzygane były przez miejscowy sąd ziemski, od którego orzeczeń apelacje kierowano do sądu nadwornego w Szczecinie, zaś dopiero od niego miały iść do króla polskiego²⁰. Podjęta przez księcia szczecińskiego Jana Fryderyka (1569–1600) w 1570 r. próba ustanowienia oddzielnego sądu nadwornego dla lenna lęborskiego i bytowskiego, która miała zapobiec odwoływaniu się poddanych od decyzji sądów miejscowych do króla polskiego jako suzerena, zakończyła się fiaskiem²¹.

Ponieważ zaznaczyliśmy wyżej, że w aktach sądu nadwornego ze względu na jego kompetencje i charakter przeważają sprawy procesowe szlachty pomorskiej, w tym szczególnie interesujących nas w poniższym artykule rdzennie pomorskich (kaszubskich) rodów zamieszkujących wschodnią część księstwa szczecińskiego, to kilka słów wyjaśnienia wymaga jeszcze kwestia kompetencji osobowej urzędu.

stanowiąc kolegium orzekające dla szlachty zamkowej oraz stanów i innych podmiotów prawnych uprzywilejowanych w pierwszej instancji. Poza tym pełnił funkcję instancji apelacyjnej dla niższego sądownictwa działającego w wołoskiej części państwa pomorskiego. Jego organizacja, podobnie jak szczecińskiego sądu nadwornego oparta była o przepisy z 1569 i 1575 roku. Zob. P. Gut, *Sąd Nadworny...*, s. 46.

¹⁹ W. Kostuś, *Władztwo Polski nad Lęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954, s. 95. Ziemie te miały wrócić do Polski po wymarcu męskiej linii książąt pomorskich, którzy na mocy układu z 3 V 1526 r. uzyskali swobodę w zakresie ich urzędowania i zarządzania. Akt ten stworzył podstawy prawne procesu stopniowego odrywania się oraz zróżnicowania ustrojowo prawnego, zaś od czasu reformacji również kościelnego ziemi lęborskiej i bytowskiej od Prus Królewskich, oraz ich unifikacji integracji z w ramach państwa zachodniopomorskiego. Badacze podkreślają, że wprowadzone zmiany zrodziły wielkie niezadowolenie oraz protesty miejscowego społeczeństwa, zwłaszcza kaszubskich rodów i rodzin szlacheckich, którym zostały narzucone prawa lenne i starano się im ograniczyć wniesienie apelacji do królów polskich (*Źródła do dziejów ziemi lęborsko-bytowskiej 1657–1815. Od statusu lenna polskiego do inkorporacji do Królestwa Pruskiego i integracji z Pomorzem pruskim*, t. 1: 1657–1740, wyd. B. Wachowiak, Z. Szultka, Warszawa 2011, s. 8).

²⁰ Z. Szultka, *Lębork w czasach nowożytnych*, [w:] *Dzieje Lęborka*, pod red. Józefa Borzyszkowskiego, Lębork-Gdańsk 2009, s. 108.

²¹ M. Sczaniecki, *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego*. Część II: 1478–1848, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 8, 1956, z. 1, s. 113.

W zasadzie sąd nadworny stanowił najwyższą instancję w stosunku do ogółu poddanych w kraju, jednak w praktyce sprawowanie jurysdykcji było zależne od przynależności stanowej. W najmniejszym stopniu jurysdykcji sądu nadwornego podlegały miasta, które jak wiadomo rządziły się własnymi prawami, posiadały własne sądownictwo oraz dążyły do osiągnięcia daleko posuniętej niezależności od władzy książęcej. W sprawach miejskich sąd nadworny występował z zasady raczej tylko jako instancja apelacyjna²².

Jeszcze do większej rzadkości należy występująca przed sądem nadwornym ludność ze stanu chłopskiego, gdyż byli oni podlegali oni bezpośrednio sądownictwu patrymonialnemu, a od wyroków pana apelacja do sądu nadwornego była dość trudna, ale nie niemożliwa. Często natomiast się zdarzało, że szlachcic reprezentował poddanych przed sądem nadwornym.

Spraw dotyczących duchowieństwa rozstrzygano przed sądem nadwornym stosunkowo niewiele.

Przed powołaniem sądu nadwornego szlachta pomorska odpowiadała przed pierwszą instancją przed sądami landwójtostkimi (Landvogteigerichte). Po reformie i ujednoczeniu sądownictwa przez księcia Bogusława X, dla szlachty sądem pierwszej instancji stał się sąd nadworny²³.

Zawartość treściową spraw procesowych można podzielić na kilka następujących grup tematycznych.

Pierwszą grupę spraw, dla których był kompetentny sąd nadworny stanowiły sprawy lenne. Część procesów w sprawach lennych związana była z zapoczątkowaną przez księcia Bogusława X restytucją dóbr lennych. Spowodowała ona szereg procesów sądowych o zwrot dóbr ziemskich. O restytucję dóbr lennych sędzili się również wszyscy kolejni następcy Bogusława X.

W materiałach źródłowych sądu nadwornego zachowały się również jednostki archiwalne w których w sprawach lennych występowały główne pomorskie ośrodki miejskie (np. Słupsk, Stargard i Szczecin), które miały w swym posiadaniu dobra lenne.

Sprawy lenne pomiędzy szlachtą dotyczyły często uznania i nadanie lenna, podziałów spadkowych dóbr lennych (*in puncto alienationis; in puncto divisionis*), prawa następstwa w dobrach lennych, kradzieży dokumentów dotyczących własności lennej, terminów zwrotu dóbr lennych, niewłaściwe oszacowanie majątku (*in puncto liquidationis*). Już wstępna kwerenda archiwalna wskazuje na to, że większa część tych sporów toczyła się między członkami zwaśnionych rodzin bądź rodów szlacheckich.

Do tej grupy rzeczowej materiałów źródłowych zaliczymy również sprawy procesowe dotyczące sporów o posiadłości ziemskie i regulację granic. Innymi

²² L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński sąd...*, s. 121–122.

²³ Tamże, s. 121–123.

rodzajami zatargów, które można zakwalifikować do tej grupy, były procesy szlachty z innymi stanami o uprawnienia lenne przysługujące tylko szlachcie oraz zatargi z panem lennym.

Bezspornie największą grupę akt stanowią procesy cywilne. Będą to głównie procesy o przekroczenie w zakresie własności i uprawnień ziemskich. Powodami i pozwanymi była zazwyczaj szlachta, która procesowała się w związku z zatargami sąsiedzkimi o przekroczenie prawa wyrębu drewna i użytkowania lasów, wypasu zwierząt, polowania, połowu ryb, zakładania owczarni, funkcjonowania młynów i tartaków, uprawy chmielu i warzenia piwa, itd. Charakterystycznym rodzajem spraw są ponadto procesy o kradzież zboża.

W tej grupie największą ilość spraw bez wątpienia stanowią procesy prowadzone w celu uregulowania długów (*in puncto debiti*), jak również procesy o pożyczki, zastawy i poręki (*in puncto fideiussionis*). Zaciągane przez szlachtę długi opiewały bardzo często na duże sumy. Z akt sądu wynika, że niejednokrotnie tego typu procesy ciągnęły się latami. Wiele z tych spraw toczyło się między rodzinami szlacheckimi, a nawet wewnątrz jednej rodziny o nieuregulowanie długów w wyznaczonych terminach bądź o nieuregulowanie długów zaciągniętych przez zmarłych członków rodziny. Spory procent spraw stanowiły spory o poręki i niedotrzymanie różnego rodzaju kontraktów.

Do tej grupy rzeczowej spraw zaliczyć również możemy procesy o służebności poddanych (*in puncto decimarum*), o zatrudnienie chłopów przez innych właścicieli, sprawy pańszczyzny, dzierżawy ziemi i inne zobowiązania ludności chłopskiej. Procesy wytaczane chłopom przez przedstawicieli stanu szlacheckiego dotyczą często nieposłuszeństwa wobec pana zwierzchniego oraz nie uiszczania danin.

Spora część procesów dotyczyła ponadto kompetencji sądowych. Szlachta zwracała się do księcia celem uzyskania rozstrzygnięć co do prawa wykonywania sądownictwa patrymonialnego.

W poczet tej grupy procesów możemy zaliczyć również sprawy kościelne. Szereg z nich dotyczy sekularyzacji majątków kościelnych, o patrymonialną jurysdykcję w dobrach kościelnych, prawa patronatu nad poszczególnymi kościołami, powołania pastora, beneficjów kościelnych, zasiadania w ławach kościelnych, miejsc pochówków, pomocy biednym, kasy kościelnej, dziesięcin oraz odbudowy i remontów kościołów.

Interesującą grupą akt procesowych, stosunkowo dość liczną są sprawy sądowe dotyczące sporów o charakterze rodzinno-obyczajowym. Dotyczą one głównie sporów o spadek, wykonanie testamentu, ustanowienie dożywocia, ustanowienie wdowieństwa, kuratelę prawną nad niepełnoletnimi, odszkodowań za niedotrzymanie zaręczyn, kontraktów małżeńskich, przyrzeczenia małżeństwa, rozwodów, uchylania się od wypłaty alimentów, cudzołóstwo, wypłat posagu itd.

Przeprowadzona kwerenda źródłowa wykazała, że stosunkowo niewielką liczbę spraw wnoszono przed sąd nadworny z zakresu prawa karnego, które mimo właściwości tego urzędu często były przekazywane przez księcia do rozstrzygnięcia przez Sąd Ławniczy w Szczecinie (Schöppenstuhl in Stettin)²⁴. Niemniej jednak zachowały się akta procesów dotyczących obrazy majestatu (*in puncto iniuriarum*), kradzieży, tumultów, rozbojów, użycia przemocy, brutalności (*in puncto violentiarum*) i zabójstw (*in puncto homicidii*).

Troska o bezpieczeństwo, szczególnie o zakłócanie porządku publicznego i pokoju (*in puncto turbationis*) ma w aktach sądu nadwornego szerokie odbicie. Przepisy prawne dotyczące tego zagadnienia zostały wyznaczone przez nakaz cesarski z 1549 r. w sprawie łamania i utrzymania pokoju i bezpieczeństwa Rzeszy. Przepisy cesarskie stały się podstawą do sporządzenia stosowanych zarządzeń wykonawczych. Szczegółowe przepisy zabraniały szlachcie wszelkich wystąpień, tak przeciwko władzy książęcej, jak przeciwko sobie nawzajem. Wszelkie próby naruszenia porządku publicznego były bezwzględnie karane. Podkreślić należy, że książęta występowali przeciwko szlachcie o napady na drogach i niepodporządkowanie się władzy książęcej²⁵.

Szlachta prowadziła liczne procesy o zniesławienie (*in puncto diffamationis*), wzajemne napady, włamania do domów, porwania dla okupu, rozboje, tumulty, utrudnianie polowań. Procesowano się także w sprawie pojmania i uwięzienia (*in puncto arresti*).

W aktach sądu nadwornego na szczególne wyróżnienie zasługują dołączane do dokumentacji procesowej załączniki w postaci m.in. odpisów nieznanymi badaczom średniowiecznych dokumentów i przywilejów (w tym listy lenne), odpisy ksiąg kupieckich, rejestry finansowe, inwentarze dóbr ziemskich i ruchomych, a nawet rękopiśmienne mapy z XVI i XVII wieku, a także opinie prawnicze wydawane przez znanych prawników, wydziały prawne Uniwersytetu w Greifswaldzie.

Książęcy sąd nadworny działał do marca 1638 roku. Zaprzeszał on swojej działalności na podstawie uchwały stanów księstwa pomorskiego, które w związku ze śmiercią ostatniego męskiego przedstawiciela dynastii książęcej Gryfitów, podjęły decyzję o ustaniu Regencji i wszystkich organów państwa pomorskiego²⁶. Działalność sądu nadwornego została wznowiona dopiero po 1641 roku wraz z przywróceniem przez Szwedów administracji centralnej na Pomorzu²⁷.

²⁴ R. Petsch, *op. cit.*, s. 102-103.

²⁵ J. Podrański, *Stan bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego Księstwa Zachodniopomorskiego od XVI do XVIII wieku w świetle akt zespołu Archiwum Książąt Szczecińskich*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 1: 1985, s. 23-25.

²⁶ P. Gut, *Hofgerichte...*, s. 281.

²⁷ Tamże, s. 281-282.

Po śmierci Bogusława XIV i po podziale Pomorza między Brandenburgię i Szwecję w latach 1648–1653, nowi władcy w zasadzie utrzymali zastany ustrój sądowy. W 1657 r. okręg działalności sądu nadwornego w Greifswaldzie został powiększony o tereny dawnego księstwa szczecińskiego (ujście Odry ze Szczecinem i wyspami Uznam i Wolin, które na podstawie recesu granicznego z 1653 r. pozostały przy Szwecji i były dotąd w jurysdykcji szczecińskiego sądu nadwornego)²⁸.

Natomiast władze brandenburskie, którym przypadła wschodnia część dawnego księstwa pomorskiego, podjęły decyzję o utworzeniu Sądu Nadwornego dla Pomorza Tylniego (Hinterpommern). Początkowo siedzibą nowo powstałego sądu był Kołobrzeg. W 1669 r. wraz z innymi urzędami prowincjonalnymi, w tym z Rejencją Pomorską zostały przeniesione do Stargardu. Określenie działania tego sądu było całe władztwo brandenburskie na Pomorzu. Jego organizacja opierała się o przepisy z czasów książęcych²⁹. Faktycznie jednak posiadał już inny charakter. Stanowił bowiem tylko prowincjonalny sąd wyższy brandenburskiej, a od 1701 roku pruskiej prowincji Pomorze. Dodatkowo władze pruskie utworzyły Sąd Nadworny w Koszalinie dla wschodnich powiatów Pomorza Tylniego³⁰.

W 1739 r. sąd nadworny został przeniesiony do Szczecina³¹. W tym okresie utracił on część swoich kompetencji, zwłaszcza status najwyższej instancji na rzecz Rejencji Pomorskiej (Regierung Stettin), do której w 1747 r. został ostatecznie włączony³².

* * *

W związku z tym, że szczeciński sąd nadworny był w całym tego słowa znaczeniu sądem szlacheckim, stąd w poniższym studium główną uwagę skupimy na omówieniu materiałów archiwalnych, w których powodami i pozwanymi byli przedstawiciele rodów kaszubskich i pomorskich ze wschodniej części Księstwa Szczecińskiego (w uproszczeniu na wschód od Góry Chełmskiej).

²⁸ P. Gut, *Sąd Nadworny w Greifswaldzie w czasach szwedzkich i pruskich 1642–1849*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 2012, nr 21, s. 51-53.

²⁹ P. Gut, *Hofgerichte...*, s. 281-283; N. Jörn, *Das Vorpommersche Hofgericht. Ein kurzer Abriss seiner Geschichte und Perspektiven der weiteren Forschung*, [in:] *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte-Personal-Probleme der Forschung*, hrsg. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 28.

³⁰ P. Gut, *Procesy archiwotwórcze...*, s. 140.

³¹ Losy i zmiany w organizacji szczecińskiego sądu nadwornego w XVII i XVIII stuleciu omówione zostały w pracy: P. Gut, *Hofgerichte...*, s. 281-288 i L. Turek-Kwiatkowska, *Szczeciński Sąd...*, s. 133-135.

³² O. Hintze, *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen beim Regierungsantritt Friedrich II.*, Berlin 1901 („Acta Borussica”, Abt. 2, Bd. 6, H. 1), s. 214-216).

Na decyzję o takim zawężeniu kwerendy archiwalnej przemożny wpływ wywarły trwające od połowy 2013 r. prace nad ponownym uporządkowaniem interesującego nas zespołu. Przewidywany termin ich zakończenia został wyznaczony na 2017 r. Do chwili obecnej udało się zinventaryzować i opisać ok. 2500 jednostek archiwalnych z liczącego według dawnych pomocy archiwalnych 8999 jednostek.

Przyjęta metodyka opracowania zespołu zakłada, że zostanie przywrócony pierwotny układ kancelaryjny aktotwórcy, tj. akta zostaną uporządkowane alfabetycznie według nazwisk powodów. Dotychczas korzystanie z zespołu umożliwiały liczący cztery tomy rękopiśmienny inwentarz, który został sporządzony w pierwszej połowie XX wieku przez niemieckich archiwistów zatrudnionych w Staatsarchiv Stettin. Należy podkreślić, że został on uzupełniony o niezwykle ważny w indeks nazwisk i miejscowości, który bardzo ułatwia wyszukiwanie interesujących spraw. Największą wadę tego inwentarza stanowi natomiast brak indeksu rzeczowego, co wobec układu alfabetycznego inwentarza według nazwisk i nazw powodów nastrocza wielu problemów w odszukaniu materiałów do poszczególnych zagadnień. Wymusza to przejrzanie całego inwentarza.

Ze względu na obecny stan opracowania zespołu wyszukanie materiałów dotyczących szeroko rozumianej problematyki kaszubskiej siłą rzeczy przysparza wielu problemów. Dopiero doprowadzenie prac nad uporządkowaniem zespołu, głównie za sprawą uzupełnienia inwentarza o indeks rzeczowy, zdecydowanie uprości odszukiwanie interesujących materiałów źródłowych.

Z powodu prowadzonych prac nad opracowaniem zespołu zrezygnowaliśmy z podawania w poniższym przeglądzie źródeł do dziejów kaszubszczyzny sygnatur omawianych jednostek archiwalnych, gdyż niemal wszystkie jednostki archiwalne zostaną przenieumerowane.

Objęty kwerendą zespół archiwalny pozwolił na ustalenie, że występują w nim bogate materiały dotyczące 26 pomorskich (w tym kaszubskich) rodów szlacheckich, posiadających dobra rozsiane na kaszubskim obszarze językowym Pomorza w XVI–XVIII stuleciu. Na wstępie zaznaczyć należy, że nie zajmujemy się rodami rdzennie pomorskimi, które w interesującym nas okresie nie zachowały świadomości słowiańskiego pochodzenia, odrębności językowej oraz nie kultywowały słowiańskiej tradycji i kultury. Przykładem takiego rodu był chociażby ród możnowładcy Borków (von Borcke), który mimo słowiańskich korzeni już w XIV wieku uległ całkowitemu ziemczeniu³³.

³³ Rodu tego nie objęliśmy kwerendą, ponieważ w XVI wieku, zresztą jak we wcześniejszych stuleciach trudno mówić o jakichkolwiek związkach rodu Borków z Kaszubszczyzną. Nawet ich główne dobra rodowe, z głównymi siedzibami w Łobzie (Labes), Pęzinie (Pansin) i Resku (Regenwalde) w tym czasie oddzielała znaczna odległość od zachodniej granicy zasięgu języka kaszubskiego.

Zgoła inaczej zdecydowaliśmy się postąpić w przypadku innych pomorskich rodzin rycerskich, takich jak chociażby Bulgrinowie (von Bulgrin), Kamykowie (Kameke), Kleistowie (Kleist) i Natzmerowie (Natzmer), które mimo, że już w XIV wieku zdołały sobie utorować drogę do niemieckojęzycznej elity urzędniczej Pomorza³⁴, ale w przeciwieństwie do wspomnianych wcześniej panów na Łobzie (Labes) i Resku (Regenwalde), zamieszkiwały one tereny Pomorza, gdzie żywioł kaszubski nie zanikł całkowicie jeszcze w XVI–XVII wieku.

W tym miejscu należy powiedzieć kilka słów o zasięgu terytorialnym kaszubszczyzny w XVI–XVIII wieku.

W świetle badań Zygmunta Szultki mowa kaszubska jeszcze w początkach XVI stulecia była językiem potocznym na obszarze południowo-wschodniej części ziemi koszalińskiej, występowała ponadto na południowym skrawku ziemi białogardzkiej i prawie całej ziemi szczecineckiej. W wyniku przewagi ekonomicznej kulturowej napływowej ludności niemieckojęzycznej nad kaszubską powodowała systematyczne kurczenie się kaszubskiego obszaru językowego i stałe przesuwanie się jego zachodniej granicy w kierunku wschodnim³⁵.

Pod koniec XVII stulecia obszar zasięgu mowy kaszubskiej przebiegał kilka kilometrów na wschód od Ustki i ciągnął się w kierunku południowym, przecinając rzekę Słupię między Strzelinkiem i Włynkowem, dalej na południe koło Słonowic oraz na zachód od Barcina, Broczyny i Cetyń gdzie skręcał w kierunku południowo-wschodnim i na zachód od Wałdowa przecinał granicę pomorsko-polską³⁶.

W aktach sądu nadwornego występują liczne materiały źródłowe o ludności kaszubskiej, zwłaszcza o przedstawicielach rdzennie pomorskich rodów szlacheckich mających swoje dobra w landwójtostwie słupskim i ziemi słupskiej³⁷. Jednym z największych rodów tej części Pomorza byli Puttkamerowie (Puttkamer), którzy posiadali dobra ziemskie w dorzeczu rzeki Grabowej, jak

³⁴ Problem germanizowania się w okresie tzw. kolonizacji niemieckiej rdzennie pomorskich rodów został szeroko omówiony w pracy: G. Labuda, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, T. 1: *Czasy średniowieczne*, Gdańsk 2006, s. 193.

³⁵ Z. Szultka, *Język polski*, s. 37; idem, *Proklamacja reformacji i jej znaczenie dla ludności kaszubskiej na Pomorzu Zachodnim do połowy XVII wieku*, „Przegląd Religioznawczy”, 1996, nr 43, s. 70–71; idem, *Z problematyki stosunków etnicznych Słupska i okolicy w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Koszaliński”, 11: 1975, s. 58–59; T. Lehr-Spławiński, *Zachodnia granica językowa kaszubszczyzny w wiekach średnich*, „Slavia Occidentalis”, 16: 1937.

³⁶ K. Ślaski, *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim w rozwoju dziejowym*, Poznań 1954, mapa.

³⁷ O dawnych rodach osiadłych w ziemi słupskiej zob. G. Zitzewitz, *Alte Adelsgeschlechter im Stolper Land, Unser Pommerland*, 13: 1933, s. 21–25; B. Wachowiak, *W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478–1648)*, [w:] *Historia Słupska*, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, s. 172–173.

również po lewej stronie rzeki Słupi oraz w południowej części ziemi słupskiej. Na tych dwóch ostatnich obszarach koncentrowały się również posiadłości innego kaszubskiego rodu możnowładczego – Zitzewitzów (Zitzewitz). W północno-wschodniej części ziemi słupskiej zamieszkiwali natomiast kaszubscy Stojentinowie (Stojentin).

Do starszszlacheckich rodów kaszubskich, posiadających dobra we wschodniej części Pomorza, należeli uchwytni w archiwaliach sądu nadwornego przedstawiciele starej szlachty pomorskiej z rodu von Mitzlaff, którego członkowie należeli do słupskich elit władzy. Ich dobra rodowe stanowiły położone nieopodal od Słupska wsie Karżcino i Swochowo³⁸. Na uwagę zasługują również akta procesowe dotyczące innych rdzennie pomorskich rodów silnie związanych ze Słupskiem i przynależących jednocześnie do patrycjatu tego miasta, takich jak np. wywodzący się z drobnej szlachty kaszubskiej burmistrzowie i rajcy np. z rodu Pałubickich (Palbitzki)³⁹. Akta procesowe niektórych rodów kaszubskich np. Mitzlaffów, Klemptzenów i Palbitzkich pozwalają w pewnym stopniu na poczynienie obserwacji na temat związków drobnej szlachty oraz średniozamożnej szlachty pomorskiej z ośrodkami miejskimi, zwłaszcza z największym we wschodnim obszarze księstwa pomorskiego miastem Słupskiem.

W aktach zespołu archiwalnego zachowała się ponadto stosunkowo duża liczba akt procesowych szlachty kaszubskiej zamieszkującej tereny położone wzdłuż południowo-zachodniej granicy ziemi szczecineckiej, gdzie swoje posiadłości ziemskie posiadali Boninowie (Bonin) i Kleszczowie (Kleist)⁴⁰.

Całkiem pokaźna liczba akt procesowych zachowała się dla zamieszkującej dobra klucza smołdzińskiego rodu Tessenów (Tessen), którego ostatni męski przedstawiciel Swantes (Świętosz) v. Tessen zmarł w 1608 roku. Należące do niego dobra ziemskie po jego śmierci zostały przejęte przez komisję książęcą i włączone do słupskiej domeny książęcej⁴¹.

³⁸ Z. Szultka, *Z badań nad rodowodem i strukturą patrycjatu słupskiego w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 47: 1982, z. 2, s. 39.

³⁹ Zob. Z. Szultka, *Pałubiccy - burmistrzowie, rajcy i obywatele Słupska końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, „Rocznik Słupski”, 1979, s. 7–27.

⁴⁰ K. Ślaski, *Przemiany...*, s. 167–174. Edward Rymar zakwestionował w ostatnim czasie traktowanie rodu Kleistów jako rdzennie pomorskiego przez licznych badaczy, w tym m.in. przez Gerarda Labudę. Według tego pierwszego za niemieckim rodowodem Kleistów przemawiają imiona pierwszych rozpoznanych przedstawicieli (Zob. E. Rymar, *Rycerstwo ziemi świdwińskiej w XII–XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 24: 2009, z. 3, s. 28; G. Labuda, *Historia Kaszubów...*, s. 193).

⁴¹ *Historischer Atlas von Pommern. Besitzstandkarte von 1628; Matrikeln und Verzeichnisse der pommerschen Ritterschaft vom XIV. bis in das XIX Jahrhundert*, hrsg. R. Klempin u. G. Kratz, Berlin 1863; B. Wachowiak, *Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Szczecin 1967, s. 16.

Mimo że mieszkańcy ziemi lęborskiej i bytowskiej nie podlegali bezpośrednio jurysdykcji sądu nadwornego, to jednak w zachowanych materiałach archiwalnych omawianego sądu jesteśmy w stanie odnaleźć przedstawicieli rodów kaszubskich mieszkających w obu polskich lennach, będących jak wiadomo najpierw w posiadaniu dynastii Gryfitów (1637), a potem Hohenzollernów (od 1657). Ustalenie dokładnych informacji o aktach procesowych dotyczących osiadłych w obu lennach rodów kaszubskich napotyka jednak na zgłoszone już wcześniej problemy, wynikające głównie z tego, że zespół został poddany ponownemu opracowaniu. Mimo tych trudności kwerenda wykazała, że w aktach sądu występują materiały dotyczące procesów szlachty kaszubskiej z ziemi lęborskiej i bytowskiej, w tym przedstawicieli rodu Jannewitz, Jatzkow, Krockow⁴², Pirche i Rexin⁴³.

Znajdujące się w zespole archiwalnym źródła umożliwiają podjęcie wielokierunkowych badań rdzenie pomorskich rodach szlacheckich. Zamieszczony poniżej przegląd akt procesowych przedstawicieli rodów kaszubskich pozwala na podjęcie prób zbadania przemian zachodzących wśród szlachty kaszubskiej oraz na ukazanie ich roli w państwie pomorskim.

Jako że mamy do czynienia z aktami spornymi i procesowymi, mogą one posłużyć ponadto do badań nad strukturą własności ziemskiej szlachty kaszubskiej oraz zmianami zachodzącymi w jej stanie posiadania. Znajdziemy w wśród nich bowiem kontrakty kupna i sprzedaży, zastawy za długi, materiały dotyczące podziału majątku ziemskiego, księgi rachunkowe, wykazy dóbr oraz opisy granic poszczególnych wsi, zwłaszcza dóbr ziemskich czy nawet pojedynczych gospodarstw.

Na wyróżnienie również zasługują licznie występujące w aktach procesowych odpisy, często zupełnie nieznanymi badaczom dokumentów średniowiecznych, których znacząca ilość została wystawiona za rządów księcia Bogusława X i jego poprzedników. Wiele z tych odpisów dotyczy nadań ziemskich, potwierdzenia szlacheckich dóbr lennych oraz konfirmacyjnych listów lennych „wspólnej ręki” (*gesamter hant*) oznaczających, że w przypadku wymarcia linii męskiej jakiegoś członka rodu posiadającego dobra ziemskie na ówczesnie obowiązującym prawie lennym przejmie je nie książę, lecz żyjący krewny.

⁴² Literatura dotycząca tego rodu Krockow jest bardzo skromna, w dodatku są to stanowią ją opracowania głównie z przełomu XIX i XX wieku (zob. G.A. Mülverstedt, *Des Geschlechts von Krockow Ursprung und Heimat*, Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, 1882, z. 5, s. 92–155; F. Schultz, *Materialien zu einer Geschichte des Hauses Krockow*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins“, 45: 1903, s. 137–187; tegoż, *Geschichte der gräflich Krockow'schen Familie*, b.m.w. 1911.

⁴³ Zob. E. Sauer, *Der Adel während der Besiedlung Ostpommerns*, Stettin 1939, s. 153–154.

Część ze wskazanych wyżej materiałów, zwłaszcza sporządzonych przy opisach dóbr ziemskich i spornych granic, dostarczyć może niezmiernie interesujących informacji do prowadzenia badań z dziedziny toponomastyki na dawnym kaszubskim obszarze językowym.

Ponadto przeprowadzona przez nas kwerenda pozwoliła stwierdzić, iż omawiane źródła sądu nadwornego mają ogromną wartość dla onomastyków. Chodzi nam tu zwłaszcza o imiennictwo osobowe szlachty kaszubskiej. Udało się nam stwierdzić, że w obrębie części rodzin szlacheckich długo zachował się zwyczaj nadawania dzieciom, zwłaszcza synom imion o brzmieniu typowo kaszubsko-słowiańskim. Co prawda zapis wielu z nich został poddany zabiegowi germanizacji czy łatinizacji, ale sytuacja ta nie dziwi w najmniejszym stopniu skoro tylko te języki były używane przez personel sądu nadwornego.

Inne materiały ukazują pozycję prawną szlachty, jej stosunek do mieszczaństwa i poddanej ludności wiejskiej.

Omawiane materiały źródłowe umożliwiają nam przedstawienie nie tylko uwarunkowań społecznych, gospodarczych i kulturalnych na kaszubskim obszarze językowym Pomorza Zachodniego w XVI–XVIII stuleciu, ale też mogą wyłonić nieznanne dotychczas materiały dotyczące procesu przemian kościelnych w okresie poreformacyjnym i związanych z tym bezpośrednio przemian językowych i etnicznych. Kwestie kultury religijnej na obszarze mieszanym językowo, a jeszcze większym stopniu z przewagą ludności kaszubskiej były jak wiadomo szczególnie istotne z punktu widzenia zachowania przez Kaszubów swej tożsamości etniczno-językowej.

Wydaje się, że stosunkowo duże możliwości badawcze mogą mieć akta sądu nadwornego dla prowadzenia badań dotyczących przemian religijnych na kaszubskim obszarze językowym Pomorza Zachodniego, gdzie na terenie landwójtostwa słupskiego i polskiego lenna bytowsko-lęborskiego przetrwał język słowiański w ceremoniale kościelnym aż do wojny trzydziestoletniej⁴⁴. W badaniu tych zjawisk pomocne mogą być wzmianki o ewentualnych skargach składanych przez ludność wiejską na patrona kościoła o zatrudnienie pastora nieznającego języka polskiego (względnie słowiańskiego). Informacje tego typu mają istotną wartość dla rozpatrywania kwestii tożsamości etniczno-językowej szlachty i ludności kaszubskiej, ponieważ wskazują na wyznanie patrona i język, jakim się posługiwali wierni.

Dla kultury materialnej ludności kaszubskiej wschodniej części Pomorza Zachodniego w XVI–XVIII wieku szczególne znaczenie mają występujące w materiałach omawianego zespołu archiwalnego inwentarze dóbr ruchomych oraz inwentarze przedmiotów dołączane do testamentów. Mogą one bowiem

⁴⁴ Z. Szultka, *Proklamacja reformacji...*, s. 76–77.

informować o wyposażeniu domostw poszczególnych przedstawicieli kaszubskiej szlachty oraz prywatnych przedmiotach będących ich własnością. Pośrednio o tych sprawach informują również materiały zawarte w stosunkowo dość licznie występujących w aktach sądu procesach o posagi.

W podsumowaniu można stwierdzić, że wartość omawianego zespołu dla podjęcia badań nad problematyką rodów pomorskich, w tym także kaszubskich jest nieporównywalnie większa niż w przypadku akt książęcych z tego samego okresu zebranych w zespole archiwalnym Archiwum Książąt Szczecińskich. Akta tego ostatniego zespołu, jak wiadomo, zawierają bogate materiały odnoszące się do szlachty w ogólności oraz materiały dotyczące poszczególnych rodzin szlacheckich, pozwalające na prowadzenie badań nad problematyką własnościową i lenną, rodzinno-majątkową i sporną poszczególnych pomorskich rodów szlacheckich, to należy mieć na uwadze, że pod względem ilości, ale też nierzadko zawartości treściowej ustępują materiałom szczecińskiego sądu nadwornego.

* * *

W tym miejscu podejmujemy próbę z konieczności skrótowego przedstawienia najważniejszych materiałów źródłowych do dziejów Kaszubszczyzny w zespole Sądu Nadwornego w Stargardzie. Ze względu na sygnalizowany wcześniej szlachecki charakter instytucji aktotwórcy główną uwagę skupimy na materiałach do dziejów rodów rdzennie pomorskich (w tym kaszubskich) zamieszkujących na terenie kaszubskiego obszaru językowego Pomorza w XVI–XVIII wieku.

Źródła do dziejów poszczególnych rodów przedstawiamy w oddzielnych punktach. Obok nazwy rodu w nawiasie zamieszczamy odpisane z akt nazwiska rodzin w oryginalnym brzmieniu. Po tym zamieszczamy informacje na temat ilości jednostek archiwalnych, w których przedstawiciele danej rodziny wystąpili w charakterze powództwa bądź pozwanych. Informacje o ilości jednostek uzupełniamy kolejnym ważnym elementem, tj. datami skrajnymi wytworzenia dokumentacji procesowej. Z powodu trwających prac nad uporządkowaniem zespołu, jesteśmy zmuszeni zrezygnować z podawania sygnatur.

W dalszej części staraliśmy się w sposób uogólniający omówić zawartość materiałów źródłowych, poprzez niekiedy związane omówienie interesujących dla podjętej w opracowaniu problematyki spraw procesowych, bądź w przypadkach zachowania się dużej ilości jednostek archiwalnych poprzez wskazanie głównych przyczyn sporów. Opisy materiałów źródłowych dotyczące poszczególnych rodzin szlacheckich uzupełniamy wynotowanymi z akt informacjami na temat należących do nich dóbr ziemskich.

1. BANDEMER (*Bandemar*, Bandemerowie; 3 j.a. z lat 1592–1627).

Zachowane sprawy procesowe dotyczą długów, poręki i posagu. Najstarszy proces (z 1592) toczył się pomiędzy Hansem Bandemerem z Bukowa (Buckow) i Matzem (Maciejem) Damitzowskim w sprawie posagu. Następna jednostka archiwalna zawiera materiały źródłowe z lat 1624–1626 dotyczące sporu Martina Bandemera z Dębiny (Schönwalde) ze słupskim kramarzem Hansem Deyorem o dług wysokości 300 talarów. Ostatnia z jednostek zawiera materiały źródłowe dotyczące sporu Melchiora Adama Bandemera przeciw wdowie i prawnym dziedzicom zmarłego Samuela Ledebuhra ze Stargardu o porękę.

W zachowanych aktach znajdziemy ponadto pojedyncze wzmianki o członkach rodu Bandemer z Bukowa (Wendisch Buckow), Dębiny (Schönwalde), Żelaza (Sellesen), Żoruchowa (Sorchow), Osiek Słupskich (Wusseken) i Wytowna (Weitenhagen).

2. BONIN (*Bohnin*, Boninowie; 3 j.a. z lat 1560–1696).

Proces z 1560 r. toczył się między Jakobem Nitzem, który pozwał Joachima Dinniesa (Dionizego) v. Bonina oraz Berndta v. Bonina z Nosibądów (Naseband) z powodu spraw związanych z własnością Kępic (Hammermühle). Kolejna zachowana sprawa procesowa pochodzi z 1570 roku. Powodami byli diakoni kościoła parafialnego w Szczecinku (Neustettin), którzy pozwali Dionizego (Dennisa) i Joachima v. Boninów z powodu wyrządzonych przez należące do nich bydło zniszczeń na polu rolnym będącym własnością kościoła. Przedmiotem ostatniej z zachowanych spraw był natomiast spór o dziedzictwo (1696), który toczył się między Samuelem Neander przeciw landratowi Friedrichowi Wilhelmowi v. Bonin i Christophowi Ulrichowi v. Bonin.

Kwerenda źródłowa wykazała, że zachowane akta procesowe, których stronami byli przedstawiciele rodu von Bonin przynoszą stosunkowo liczne wzmianki źródłowe o ich dobrach ziemskich w Nosibądach (Naseband) i Szczecinku.

3. BULGRIN (*Bulgerin*; 5 j.a. z lat 1609–1655).

Materiały z 1609 r. dotyczą sporu między Jürgenem v. Borcke oraz Klaussem, Heinrichem i Joachimem v. Schmeling, którzy pozwali Christopha Peuchlera w sprawie dziedzictwa po jego zmarłej żonie Krispin v. Bulgrin. Jednostka archiwalna z 1622 r. zawiera materiały o konflikcie Heinricha Pustara z Pustar (Pustar) z Andreasem Bulgrinem z Pustar o naruszenie własności w Pustarach. Materiały z lat 1645–1655 odnotowują spór między Henningiem Brüsewitzem

oraz jego małżonką Margarethą Pustar przeciw prawnemu opiekunowi syna zmarłego Hansa Bulgrina ze wsi Pustary. Przedmiotem tego sporu były kwestie majątkowe.

Materiały dostarczają pojedynczych informacji o dobrach ziemskich w Pustarach i Osiekach (Wusseken).

4. DAMITZOWSKI (*Damitzow*; 1 j.a. z 1592 roku).

Zachowana jednostka zawiera materiały procesowe ze sporu Hansa Bandemera z Bukowa (Buckow) z Matzem (Maćkiem) Damitzowskim o posag.

5. GRELL (*Grelle*; 3 j.a. z lat 1583–1625).

Najstarsza z zachowanych jednostek dotyczy sporu między spadkobiercami Benedykta v. Pirche z Witoradza (Vitröse) przeciw Jakubowi v. Grellowi w sprawie spornego dworu we wsi Maszewo (Gross Massow). Powodami kolejnej sprawy byli Hans i Simon z rodu von Pirche, którzy pozwali Berndta v. Grelle, którzy na drodze sądowej domagali się uregulowania przez niego długów zaciągniętych przez jego nieżyjącego ojca. Ostatnia z zachowanych jednostek pochodzi z 1625 roku. Dotyczy ona sporu Mattheusa Grelle z Martinem Grelle ze wsi Cewice (Zewitz) w sprawie użytkowania młyna we wsi Łebunia (Labuhn).

6. CHINNOW (*Chijnow, Chynn timer; Chynowscy*; 2 j.a. z lat 1602–1633).

Materiały z 1602 r. dotyczą sporu Dionizego (Dinnies) i Erazma (Asmusa) z rodziny Pirchów osiadłych w Redkowicach (Rettkewitz) z Matheusem Chinnow w sprawie spłaty długu wynoszącego 600 talarów. Drugi ze sporów toczył się natomiast pomiędzy Lukaszem Belge i Lorentzem v. Wussowem o list dłużny (Schuldbief) w wysokości 129 talarów ze spadku Filipa Chinnowa.

7. JANNEWITZ (*Janewitz, Janneuitz; Janowscy*; 7 j.a. z lat 1583–1635).

W charakterze powoda w procesie z 1583 r. wystąpił Paul Jannewitz, który będąc prawnym opiekunem dzieci Hansa Müllera i Klemensa Hoffmanna, pozwał Petera v. Puttkamera z Lęborka (Lauenburg) w sprawie poręki 100 florenów reńskich. Przedmiotem kolejnych pięciu procesów były długi i poręczenia. Ostatnią ze spraw Jannewitzowie toczyli o spadek.

Procesujący się przed sądem nadwornym przedstawiciele rodu Jannewitzów pochodzili z Janowic (Gross Jannewitz) i Lęborka.

8. JATZKOW (*Jazkow, Jackow*; Jackowscy, Jackowowie; 30 j.a. z lat 1570–1613).

Sprawy procesowe przedstawicieli szlachty z rodu Jatzkow dotyczą głównie poręczeń, powinności finansowych, spraw lennych, ustanowienia dożywocia, posagu, opieki nad nieletnimi oraz naruszenia praw własności.

Zachowane materiały zawierają liczne wzmianki źródłowe o dobrach ziemskich tego rodu w Jackowie (Jatzkow), Bargęcinie (Bergensin), Biebrowie (Bebrow), Kierzkowie (Kerschkow), Nożynie (Gross Nossin) i Zwartowie (Schwartow).

9. KAMEKE (*Kamecke; Kamicke, Kamike*; Kamykowie; 37 j.a. z lat 1587–1724).

Najstarsza zachowana sprawa procesowa dotyczy poddaństwa w należącej do rodu Kameke wsi Dobrzyca (Kordeshagen). Przedmiot znacznej części procesów stanowiły długi i poręki. Materiały te wskazują, że ich dłużnikami byli przede wszystkim członkowie patrycjatu oraz rady miejskiej miasta Kołobrzeg, rządu Koszalina.

Tylko jeden z procesów miał charakter kryminalny. W 1633 r. Hipolita v. Kameke, wdowa po Karstenie Kameke oskarżyła Henninga Kameke z Łasina o zamordowanie jej syna Wolffganga Bastiana Kameke.

Poza typowymi dla tego czasu sporami o długi równie liczne są procesy o naruszenie własności, dokonanie zniszczeń dóbr ziemskich, renty i wypełnianie powinności przez poddanych. Przedmiotem innych spraw były spory o koszty pogrzebu, podział dóbr rodowych i dziedzictwo.

Kwerenda źródłowa wykazała, że w aktach sądu nadwornego znajdują się liczne wzmianki o przedstawicielach tego rodu rycerskiego osiadłych w ziemi koszalińsko-kołobrzesckiej oraz słupskiej. Zachowane materiały wnoszą informacje na temat ich dóbr ziemskich położonych zwłaszcza w okolicach Koszalina i Kołobrzegu (tj. dawnym obszarze dominium biskupów kamieńskich), tj. Dobrzyca (Kordeshagen), Łasinie (Lasehne), Strzepowie (Strippow) i Kraśniku Koszalińskim (Kratzig).

Na uwagę zasługują fakt, że w zachowanych aktach co niektórzy przedstawiciele tego rodu noszą słowiańskie imiona, np. *Bispraw* (Biezpraw), *Tesmar* (Cieszmar) i *Tessen* (Cieszyn).

10. KLEIST (*Cleest, Cleist, Clest, Clesth, Clyst, Klest*; Kleszczowie; 37 j.a. z lat 1531–1699).

Jako powód w sporze z 1531 r. został odnotowany Dubislav (Dobiesław) v. Kleist, który sądził się ze swoim szwagrem Heinrichem v. Wolde o uregulowanie sumy należnej za zakupionego konia. W tej samej jednostce znajdują się

interesujące materiały z 1537 r. dotyczące sądownictwa patrymonialnego we wsi lennej rodu Kleist Stare Dębno (Damen). Z tego samego roku zachowały akta sprawy kryminalnej, w których odnotowano, że Lorentz (Wawrzyniec) Kleist pozwał Joachima i Pribbeslausa (Przybysława) Kleista ze Starego Dębna za dokonanie zabójstwa jego poddanego.

Poza aktami dotyczącymi przedstawicieli linii Motarzyno-Stare Dębno (Muttrin-Damen) znaczna część zachowanych spraw dotyczy również przedstawicieli tychowsko-dobrowskiej linii (Tychow-Dubberow) rodu von Kleist oraz linii osiadłej w ziemi szczecineckiej, z głównym ośrodkiem ziemskim w Radaczu (Raddatz). Akta te dotyczą głównie procesów o długi, poręki, zarządzanie majątkiem, sprawy lenne i dziedzictwo, zniszczenia dóbr, naruszenie własności, pomoc biednym przez bractwo prowizorów kościoła parafialnego w Białogardzie (1650) i ustanowienia dożywocia.

Mimo że ród ten już w XIV wieku wtopił się w coraz liczniejsze rycerstwo napływowe niemieckie, pozostał jednak przez stulecia przy rodzimym imiennictwie. Potwierdzają to materiały źródłowe sądu nadwornego pochodzące jeszcze z XVI i XVII wieku. Wynika z nich, że przedstawiciele rodu Kleistów chętnie posługiwali się typowo słowiańskimi imionami: *Bispraw* (Biezpraw), *Dubbislaw* (Dobiesław), *Pribislaw/Pribbeslaus* (Przybysław) i *Tessen* (Cieszyn).

11. KLEMPTZEN (*Klempczke, Klembzow, Klemzow, Clemptzo, Clemcze, Klempze, Clempczow, Klemptz*; 30 j.a. z lat 1543–1688).

Materiały do dziejów rdzennie pomorskiego rodu rycerskiego von Klemptzen⁴⁵ w archiwaliach szczecińskiego sądu nadwornego dotyczą głównie linii tej rodziny wywodzącej z Kłępczewa (Klempzow) w ziemi świdwińskiej. Ze względu na podjętą przez nas problematykę interesują nas w sposób szczególny materiały o przedstawicielach tego rodu, którzy wchodzili w skład patrycjatu słupeckiego, sprawując urzędy burmistrzów i rajców w Słupsku już w pierwszej połowie XVI stulecia⁴⁶. W 1611 r. widzimy rajcę słupeckiego Petera v. Klemptzena skonfliktowanego z prawnymi następcami lennymi Martina v. Zitzewitza z Broczyny (Brotzen) o niedopełnienie warunków zawartego między nimi kontraktu. W kolejnej chronologicznie jednostce archiwalnej jako powód występuje inny Peter Klemptzen⁴⁷, który wraz z żoną Esterą v. Massow wystąpił

⁴⁵ E. Rymar, *Rycerstwo...*, s. 29.

⁴⁶ Peter Klemptzen był burmistrzem słupeckim w latach dwudziestych XVI stulecia. Jego żoną była Katarzyna v. Schwochow. Ich synem był Nikolaus Klemptzen (ok. 1504–1552), który w historiografii pomorskiej zasłynął jako kontynuator prac kronikarskich Thomasa Kantzowa (E. Rymar, *Rycerstwo...*, s. 30).

⁴⁷ Peter Klemptzen w 1568 r. studiował w Wittenbergii. W 1580 i 1596 r. został odnotowany

przeciw Joachimowi v. Ramelowi (Ramehl) z Niemicy (Nemitz) z powodu powierzenia złotego łańcucha. Następną sprawą wskazującą na więzy rodu Klemptzenów ze Słupskiem pochodzi z 1644 roku. Powodem tego procesu został odnotowany mieszczanin słupski Michael v. Klemptzen, syn wspomnianego wyżej Petera Klemptzena⁴⁸, który pozwał Andreasa Prolaeuma o długi.

12. KROCKOW (*Krokow*; Krokowscy; 12 j.a. z lat 1601–1669).

Stronami procesów są Krokowscy z Roszczyc (Roschitz), (Stresow) i Osiek Słupskich (Wusseken).

Spory dotyczą poddaństwa, pożyczek i poręek, ustanowienia dożywocia, kurateli nad nieletnimi oraz regulacji granic ziemskich w Roszczycach. Sprawy z lat 1614–1618 dotyczą sporu między Jürgenem Krockowem z Roszczyc a Hansem v. d. Linde o dobra ziemskie w Motarzynie (Muttrin) i Niepogłędzie (Nippoglense). Oprócz procesów cywilnych zachowała się jedna sprawa o zabarwieniu kryminalnym. W charakterze powoda występuje w tej jednostce Lorentz Jürgen v. Krockow, który pozwał wyżej wspomnianego Hansa Linde z Motarzyna i Niepogłędzia o zaatakowanie chłopa, w wyniku czego poddany Krockowa zmarł. Ostatnia z zachowanych jednostek dotyczy sporu pomiędzy patronami kościoła we wsi Ostre Bardo (Wusterbarth) a Wernerem Philippem Krockowem o zwrot zaciągniętych przez niego długów wysokości 100 florenów.

W zespole znajdziemy informacje o dobrach Krockowów w Roszczycach, Motarzynie i Niepogłędzia, Osiekach Lęborskich (Ossecken) i Oстрыm Bardzie.

13. MITZLAFF (*Mitzlaf*, *Mizlaff*, Mitzlawowie, Mysławowie; 2 j.a. z lat 1589–1597).

Jednostka aktowa z 1589 r. dotyczy sporu pomiędzy Ewaldem von der Ostenem (Osten) z Dobrej Nowogardzkiej a Ambrożym Mitzlaffem⁴⁹ w sprawie regulacji zapłaty za dzierżawę majątku we wsi Podole (Gross Podell). Druga z jednostek dotyczy procesu Zachariasia v. Schlieffena z Kołobrzegu przeciw Bernardowi Mitzlaff z położonych w niedalekiej odległości od Słupska Karżcina (Karzin) i Swochowa (Schwuchow) w sprawie spadku.

burmistrzem w Słupsku (zob. Z. Szultka, *Z badań nad rodowodem...*, s. 40; R. Schuppius, *op. cit.*, s. 31).

⁴⁸ R. Schuppius, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁹ Burmistrz w Słupsku (1583 i 1589), mąż Anny Schulz (R. Schuppius, *Die Familiennamen von Stolp und Umgebung im 16. Jahrhundert*, 2. Auflage, Stolp 1930, s. 45).

14. NATZMER (*Nasmer, Natzemer, Nazmer, Nessemer, Netzemar*⁵⁰; 30 j.a. z lat 1515–1632).

Na szczególną uwagę zasługuje pierwsza z jednostek archiwalnych zawierająca materiały o rodzie Natzmerów z lat 1515–1619. Zatytułowana została jako Varia. Znajdziemy w niej informacje m.in. o przedstawicielach rzyszczewsko-chocimińskiej (Ristow-Gutzmin) linii tego rodu. Znajdziemy w niej materiały o procesie landwójta sławieńsko-słupskim Antona v. Natzmera przeciw radzie miasta Sławno o granicę między dobrami lenny w Rzyszczewie a wsią Bobrowniczki (Neu Bewersdorf) (1536); sporze braci Wilhelma, Antona, Joachima i Hansa Natzmer przeciw Klausowi von Knuth w sprawie dóbr Chociminie (1539); inne spory dotyczą dóbr lennych Lubowo (1537), Złakowo (Schlackow), Nockowo (Notzkow), wyznaczenia granicy ziemskiej między wsią Żydowo (Sydow) a Chocimino (1571) oraz spraw o długi (1589).

Wiele spraw z przełomu XVI i XVII wieku dotyczy spraw procesowych, w które byli uwikłani potomkowie Klause v. Natzmera z Rzyszczewa i Urszuli v. Kuchten. Zwłaszcza wiele zachowanych spraw z tego czasu dotyczy dwóch synów pochodzących z tego małżeństwa – Antona (II) Natzmera z Chocimina i Klause Natzmera.

Inne procesy toczono o obrazę, zniszczenie dóbr ziemskich, polowania w Kwasowie (Quatzow), poddaństwo, dzierżawy i czynsze.

W materiałach dotyczących członków rodu von Natzmer znajdują się liczne informacje dotyczące majątków w Rusinowie (Rützenhagen), Wielimue (Vellin), Noskowie (Notzkow), Złakowie (Schlackow), Bolszewie (Bohlshau) i Bobrowniczkach (Neu Bewersdorf).

15. PALBITZKI (*Pallebitzki*; Pałubiccy; 2 j.a. z lat 1595–1634).

Jako powodowie w jednostce z 1595 r. występują Simon v. Pirche i Matthias Kukowski, którzy pozwali Matthiasa⁵¹, Jante, Hansa Stinecke, Simona Valecke i Simona v. Palbitzkiego (Pallebitzki) w sprawie sądownictwa we wsi Polczen (?). Jednostka z 1634 r. dotyczy roszczeń Heinricha v. Ramela (Ramehl) wobec burmistrza słupskiego Jürgena (Georga) Palbitzkiego, syna słupskiego burmi-

⁵⁰ O rzyszczewsko-chocimińskiej linii rodu von Natzmer w XVI stuleciu powstała ostatnio następująca praca: Z. Szultka, *Natzmerowie – z badań nad zróżnicowaniem politycznym, ekonomicznym i kulturowym przygranicznej szlachty pomorskiej pierwszej połowy XVI wieku*, „Słupskie Studia Historyczne”, 19: 2013, s. 33–46.

⁵¹ Matthias Palbitzki z Warblina (Warbelin) i Niemicy (Nemitz) został odnotowany przez Gustava Kratza burmistrzem w Słupsku w 1590 r. (zob. G. Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern. Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*, Berlin 1865, s. 432.

strza Matthiasa Palbitzkiego, o 195 florenów reńskich z tytułu sprzedaży wsi Niemica (Nemitz). Wieś ta wchodziła w skład dóbr lennych rodu szlacheckiego von Ramel.

W materiałach odnajdujemy liczne wzmianki o dobrach ziemskich Palbitzkich m.in. w Bartolinie (Bartlin), Sulechowie (Gross Soltikow) i Warblewie (Warbelow).

16. PIRCHE (*Pirch*, Pierzchowowie; 83 j.a., z lat 1532–1691).

Przedmiotem sporów sądowych, w których przedstawiciele rodu szlacheckiego von Pirche występują jako powodowie i pozwani są głównie długi, poręki, pożyczki, zastawy, dzierżawy, sprawy lenne, alienacja dóbr rodowych, spadki, posagi, alimenty, sprawowanie kurateli prawnej nad młodocianymi oraz naruszanie prawa własności (polowania, wypas zwierząt, połów ryb, wyrąb lasu, itd.).

Akta dostarczają wiadomości o dobrach przedstawicieli rodu von Pirche z Koz (Kose), Poganic (Poganitz), Karwna (Karwen), Redkowic (Rettkewitz) i (Sochow), Witoradz i (Vitröse).

17. PUTTKAMER (*Pothkamer; Puthkamer; Puttkammer*; Puttkamerowie, niekiedy występują w literaturze jako Podkomorzowie⁵²; 61 j.a. z lat 1533–1707).

Szczególnie interesujące wydają się być materiały źródłowe zawarte w jednostce aktowej z 1543 roku, która wnosi trochę nowych wiadomości o dobrach tego rodu. Jako powodowie występują w niej Markus, Karsten, Erasmus, Jakob, Drewes i Martin Puttkamer z Cetynia (Zettin), Zielina (Sellin) i Poborowa (Poberow), którzy wspólnie wystąpili przeciw zarządcom domeny bytowskiej z powodu sporów o granicę między ich majątkami ziemskimi z dobrami książęcymi.

Przedmiotami innych toczonych przez przedstawicieli rodu Puttkamer procesów były spory dotyczące m.in. dziedzictwa; fundacji beneficjum w kaplicy św. Jerzego przed murami Kamienia Pomorskiego przez kanonika katedralnego Jakoba Puttkamera w 1546 roku; naruszenia praw do wyrębu lasu, opieki nad niepełnoletnimi, długów, pożyczek, poręk, wierzytelności, zarządu dóbr, podziału majątku, zakładania i użytkowania owczarni, kontraktów ślubnych, spadków, wdowieństwa, alimentów, testamentów, spraw lennych i obligacji.

⁵² Zob. J. M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990, s. 164.

W zachowanych materiałach sądowych natrafimy na liczne informacje poszerzające wiedzę na temat stanu posiadania przedstawicieli rodu Puttkamer. Przeprowadzona kwerenda archiwalna wykazała, że znajdziemy w nich wiadomości o ich majątkach w Barnowie (Barnow), Jezierzycach (Jeseritz), Kleszczyńcu (Kleschintz), Wrzosowie (Fritzow), Lęborku (Lauenburg), Wolinie (Wolin), Słupsku (Stolp), Nożynie (Gross Nossin), Wicku (Vietzke), Radoszu (Reddies), Krępie Słupskiej (Krampe) i Łosinie (Lossin).

18. REXIN (*Rexien*, Rexinowie; 2 j.a. z lat 1542–1620).

Spór z 1542 r. toczył się między Hansem Rexinem i Peterem Rexinem w sprawie wsi Równo (Rowen). Druga sprawa dotyczy sporu między wdową po Hansie Wobeserze (Wobeser) przeciw Mattheusowi Rexinowi z Głuszyna (Gluschen) w sprawie pola rolnego we wsi Dąbrówka (Damerkow).

19. ROEPKE (*Repke*, *Röpcke*; 1 j.a. z roku 1597).

Zachowany materiał dotyczy sporu Zachariasza v. Schlieffena z Bernardem Mitzlaffem, burmistrzem słupskim Dennisem (Dionizym) Hoppe, Konradem v. Woiten i Christophowi v. Roepke (Repke) z Maszewa (Gross Massow) o spuściznę po swojej matce.

20. STOJENTIN (*Stegentin*, *Steygentin*, *Stogentin*, *Stoientin*, *Stojenthin*, *Stojentinowie*; 13 j.a. z lat 1529–1629).

Jednostka aktowa z 1529 r. zawiera materiały dotyczące procesu Bartholomäusa v. Stojentina, który reprezentował przed sądem swojego kuzyna Tesslaffa v. Stojentina przeciw rajcy słupskiemu Matthiasowi Labuhn w sprawie wsi Damnicy (Damnitz) i Bięcina (Benzin).

Pozostałe sprawy to w większości sprawy cywilne dotyczące m.in. nielegalnej wycinki lasu, prowadzenia karczmy, warzenia piwa, poręki, pożyczek i długów, wierzytelności, kurateli prawnej oraz lenne dotyczące dziedzictwa i dóbr lennych. Jeden z procesów dotyczy zabójstwa.

Akta dotyczą spraw procesowych poszczególnych członków kaszubskiego rodu Stojentin ze Stowięcina (Stojentin) i Wicka (Vietzig).

21. SOMNITZ – (*Somnijtz*; *Somnytz*; 3 j.a. z lat 1602–1663).

Najstarszy z procesów dotyczy poddaństwa we wsi Drzonowo Białogardzkie Drzonowie Białogardzkim (Drenow). Inne sprawy dotyczyły spraw rodzinnych, prawa do połowu ryb w Unichowie (Klein Wundichow, 1633), długów

(1663). Z roku 1625 pochodzi proces Paula v. Somnitza z Bobrowników (Bewersdorf) z Jürgenem (Georgowi) v. Jatzkow, synem zmarłego Jaspera z Biebrowa (Bebberow) o sprzedaż przez jego kuzynów Petera i Lorentza Somnitów oraz przez jego brata Paula Somnitza dóbr Bąsewice (Bonsenitz).

W aktach odnajdziemy liczne wzmianki źródłowe o majątkach ziemskich Somnitów w Bąsewicach (Bonsewitz), Drzonowie Białogardzkim (Drenow), Biebrowie (Bebberow), Bobrownikach (Bewersdorf) i Unichowie (Klein Wundichow).

22. TESSEN (*Tessenitze, Tessentze*; 19 j.a. z lat 1541–1605).

Najstarsza zachowana jednostka archiwalna pochodzi z 1541 roku. Jej treść dotyczy sporu braci Martina i Mattheusa v. Tessenów ze Smołdzina (Schmolzin) przeciw Hansowi i Drewesowi v. Zastrowom (Zastrow) w sprawie czynszu z młyna w Pobłociu (Poblotz).

W pozostałych sprawach sądowych jako powód bądź pozwany najczęściej występuje ostatni męski potomek rodu Świętosz (*Schwantes*) v. Tessen ze Smołdzina i Rowów (zm. III 1608), który do początków XVII stulecia zgromadził i zachował w swych rękach bardzo obszerne dobra ziemskie. Odgrywał on bardzo ważną rolę w życiu politycznym książąt szczecińskich, gdyż pełnił urząd starosty lęborskiego oraz landwójta słupskiego. Zmarł poważnie zadłużony. Jego dobra ziemskie przeszły na własność państwa.

Większość spraw sądowych, w które był uwikłany, dotyczyła pożyczek pieniędzy, oszacowania dóbr w Będziechowie (Bansekow), sprzedaży rent, dzierżaw, zastawów i poręk (w tym szczecińskich Loitzów; jednostki z 1588 i 1589).

23. WOITEN (*Wojjten, Woyten*; 13 j.a. z lat 1587–1676).

Akta dotyczą członków rodu von Woiten osiadłych i mających majątki w Wieszynie (Vessin), Redzikowie (Reitz) i Wielogłowach (Vilgelow). Przedmiotem kilku procesów były sprawy związane z dobrami ziemskimi. Dla przykładu proces z 1587 r. dotyczył sporu Martina Woitena z Wieszyna przeciw swojemu bratu Tobiaszowi (Tobias) w sprawie podziału dóbr rodowych. Natomiast w 1595 r. Wolfgang Woiten z Redzikowa pozwał swoich braci Konrada i Jakoba w sprawie wspólnego administrowania dobrami dziedzicznymi.

Ponadto Woitenowie procesowali się o długi zaciągnięte przez innych przedstawicieli szlachty pomorskiej (np. z rodu von der Osten i Hebron).

24. WOBESER (*Wobesser*; 41 j.a. z lat 1536–1634).

Szczególnie interesująca jest jednostka archiwalna z 1569 roku, w której znajdują się materiały źródłowe związane z konfirmowaniem Jakobowi v. Woberserowi przez księcia Barnima XI dawnego listu lennego dotyczącego dóbr Żelki (Silkow), Drzeżewo (Dresow), Skórowo (Schurow), włók w Dąbrówce (Damerkow), i wspólnej ręki w Choćmirowie (Gutzmerow), Strzelęcinie (Strelentin) i Miszewie (Missow).

Inne procesy dotyczą ustanowienia kurateli prawnej, rybołówstwa i polowań, zastawu dóbr ziemskich i pojedynczych gospodarstw, podziału dóbr lennych, pożyczek, poręek, dziedzictwa, spraw spadkowych, poddaństwa oraz użytkowania młynów.

W aktach znajdują się wzmianki źródłowe o dobrach Wobeserów w Choćmirowie (Gutzmerow), Miszewo (Missow), Skórowie (Schurow), Wisznie (Vieschen), Drzeżewie (Dresow), Żelkach (Silkow) i Objezierzu (Wobeser).

25. WUSSOW (58 j.a. z lat 1571–1678).

Akta procesowe członków rodu Wussow dotyczą przedstawicieli tej rodziny osiadłych w Osowie (Wussow), Jasieniu (Jassen) i Żychlinie (Zechlin).

Przedmiotem procesów były zobowiązania finansowe, pożyczki, poręki, dzierżawy, spory o naruszenie prawa do połowu ryb i wyrębu drewna, spory z poddanymi, zniszczenie budynków gospodarczych, dziedzictwo, kuratela prawna, alimenty, posagi, prawo, obligacje (Schuldbrief).

26. ZITZEWITZ (*Zitzwitz*; 26 j.a. z lat 1569–1706).

W aktach sądu nadwornego znajdują się bogate materiały źródłowe, w których jako powodowie i pozwani występują przedstawiciele rodu Zitzewitzów wywodzący się z wszystkich trzech głównych linii rodu, tj. Zitzewitzów z Motarzyna (Muttrin), Zitzewitzów z Sycewic (Zitzewitz) i Zitzewitzów Warcina (Varsin).

Procesy dotyczą głównie stosunków rodzinnych, poręek, podziału dóbr, pożyczek, zakładania owczarni, kontrybucji wojennych (1633 r.) i powinności poddanych.

Powodowie i oskarżeni z rodu Zitzewitz pisali się z następujących miejscowości: Broczyna (Brotzen), Janiewice (Jennewitz), Gogolewo (Jugelow), Kwakowo (Quackenbarg), Gałąźnia (Gansen), Ciecholub (Techlipp) i Niepogłędzie (Nieppoglense).

BIBLIOGRAFIA

- *Die Besitzstandkarte von 1628*, bearb. von W. Schulmann, W.F. Engel (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern, Reihe III: *Historischer Atlas von Pommern*), Köln-Graz 1959.
- Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej. II Sieć parafialna*, Toruń 1955.
- *Geschichtsquellen des burg- und schlossgesessenen Geschlecht von Borcke*, Bd. 1–4, Berlin 1901–1912.
- Gut P., *Die Hofgerichte in Stettin*, [in:] *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte-Personal-Probleme der Forschung*, hrsg. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 275–288.
- Gut P., *Procesy archiwotwórcze akt sądowych z pruskiej prowincji Pomorze (do 1945 r.)*, w: *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości w służbie państwa i obywateli. Materiały III Krajowego Symposium Archiwalnego Łódź, 4–5 września 2001 r.*, pod red. J. Baranowskiego i Urszuli Zarzyckiej-Sutter, Łódź 2001, s. 137–162.
- Gut P., *Sąd Nadworny w Greifswaldzie w czasach szwedzkich i pruskich 1642–1849*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 2012, nr 21, s. 45–70.
- Gut P., *Akta wymiaru sprawiedliwości do 1945 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 2002, nr 14/15, s. 47–71.
- Hasenritter F., *Die Pommersche Hofordnungen*, „Baltische Studien”, AF Bd. 39: 1937, s. 147–182.
- Hintze O., *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen beim Regierungsantritt Friedrich II.*, Berlin 1901 („Acta Borussica“, Abt. 2, Bd. 6, H. 1).
- Jörn Nils, *Das Vorpommersche Hofgericht. Ein kurzer Abriss seiner Geschichte und Perspektiven der weiteren Forschung*, [in:] *Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte-Personal-Probleme der Forschung*, hrsg. N. Jörn, Hamburg 2007, s. 17–82.
- Koch H., *Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter der Reformation*, Greifswald 1939.
- Kostuś W., *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954.
- Kratz G., *Die Städte der Provinz Pommern. Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*, Berlin 1865.
- Labuda G., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, T. 1: *Czasy średniowieczne*, Gdańsk 2006.
- Lehr-Spławiński T., *Zachodnia granica językowa kaszubszczyzny w wiekach średnich*, „Slavia Occidentalis”, 16: 1937.

- *Matrikeln und Verzeichnisse der pommerschen Ritterschaft vom XIV. bis in das XIX Jahrhundert*, hrsg. R. Klempin u. G. Kratz, Berlin 1863.
- Pawlik R., *Źródła do dziejów Pomorza w zasobach Archiwum Państwowego w Szczecinie*, w: *Kaszubi w Szczecinie. Działalność szczecińskiego oddziału Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego w latach 2011-2012*, red. K. Kozłowski, Szczecin 2012, s. 121–133.
- Petsch R., *Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns im siebzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1907.
- Piskorski J.M., *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990.
- Podrański J., *Stan bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego Księstwa Zachodniopomorskiego od XVI do XVIII wieku w świetle akt zespołu Archiwum Książąt Szczecińskich*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 1: 1985, s. 23–25.
- Rymar E., *Rycerstwo ziemi świdwińskiej w XII–XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 24: 2009, z. 3, s. 7–50.
- Sauer E., *Der Adel während der Besiedlung Ostpommerns*, Stettin 1939.
- Schuppis R., *Die Familiennamen von Stolp und Umgebung im 16. Jahrhundert*, Beiträge zur Heimatkunde Hinterpommerns 5, Stolp 1930.
- Szczaniecki M., *Główne linie rozwoju feudalnego państwa zachodnio-pomorskiego. Część II: 1478–1848*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 8, 1956, z. 1, s. 93–167.
- Spahn M., *Verfassung- und Wirtschaftsgeschichte des Herzogthums Pommern von 1478–1625*, Leipzig 1896.
- Szultka Z., *Proklamacja reformacji i jej znaczenie dla ludności kaszubskiej na Pomorzu Zachodnim do połowy XVII wieku*, „Przegląd Religioznawczy”, 1996, nr 43, s. 65–78.
- Szultka Z., *Język polski w Kościele ewangelicko-augsburskim na Pomorzu Zachodnim od XVI do XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- Szultka Z., *Lębork w czasach nowożytnych*, w: *Dzieje Lęborka*, pod red. Józefa Borzyszkowskiego, Lębork-Gdańsk 2009, s. 101–274.
- Szultka Z., *Szkice historyczne o dawnej Łebie*, Gdańsk-Łeba 2000.
- Szultka Z., *Z problematyki stosunków etnicznych Słupska i okolicy w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Koszaliński”, 11: 1975, s. 58–76.
- Szultka Z., *Z badań nad rodowodem i strukturą patrycjatu słupskiego w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 47: 1982, z. 2, s. 33–50.
- Szultka Z., *Pałubicy – burmistrzowie, rajcy i obywatele Słupska końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, „Rocznik Słupski”, 1979, s. 7–27.
- Szultka Z., *Natzmerowie – z badań nad zróżnicowaniem politycznym, ekonomicznym i kulturowym przygranicznej szlachty pomorskiej pierwszej połowy XVI wieku*, „Słupskie Studia Historyczne”, 19: 2013, s. 33–46.

- Ślaski K., *Przemiany etniczne na Pomorzu Zachodnim w rozwoju dziejowym*, Poznań 1954.
- Ślaski K., Zientara B., *Pomorze Zachodnie w dobie rozwijającego się feudalizmu (1124–1464)*, w: *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, Poznań 1969, t. 1, cz. 2.
- Turek-Kwiatkowska L., *Szczeciński Sąd Nadworny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1965, t. 12, z. 1, s. 107–135.
- Turek-Kwiatkowska L., *Akta Sądu Kameralnego Rzeszy w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Archeion”, 39: 1963, s. 141–152.
- *Urkundenbuch des pommerschen Geschlechts von Köller (1290–1900)*, Zusammen gestellt v. E. M. v. Köller, b.m.w. 1901.
- Wachowiak B., *W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478–1648)*, w: *Historia Ślupska*, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.
- Wachowiak B., *Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Szczecin 1967.
- Walachowicz J., *Landwójtostwo na Pomorzu Zachodnim. Kształtowanie się zarządu terytorialnego w dobie pokasztańskiej*, Poznań 1969.
- Wehrmann M., *Pommersche Prozessakten in ehemaligen Reichskammergerichtssarchiven*, „Monatsblätter”, 9: 1895, s. 51–53.
- Zitzewitz G., *Alte Adelsgeschlechter im Stolper Land*, „Unser Pommerland”, 13: 1933, s. 21–25.
- *Źródła do dziejów ziemi łęborsko-bytowskiej 1657–1815. Od statusu lenna polskiego do inkorporacji do Królestwa Pruskiego i integracji z Pomorzem pruskim*, t. 1: 1657–1740, wyd. B. Wachowiak, Z. Szultka, Warszawa 2011.